

СЪЧИНЕНИЯТА НА АЛЕКСАНДЪР ПУШКИН. СТАТИЯ ДЕСЕТА.¹ „БОРИС ГОДУНОВ“

В. Г. БЕЛИНСКИ

С „Полтава“ и „Борис Годунов“ започва съвсем нова епоха в дейността на Пушкин като художник. Макар първата да излезе през 1829 г., а последната в 1831, това не пречи да ги смятаме почти за произведения-връстници, защото „Борис Годунов“ бе написан много преди 1831 г. и прочутата сцена между Пимен и Самозванеца бе отпечатана в „Московский вестник“ през 1828 г., кратката сцена между Курбски и Самозванеца в „Северные цветы“ за 1828, излезли през 1827 г. По отношение на своята художественост „Полтава“ се отнася към „Борис Годунов“, както *стремятъ към постижението*.² Публиката при „Полтава“ по-хладно от предишните поеми на Пушкин; „Борис Годунов“ бе приет съвсем хладно като доказателство за пълния упадък на таланта, съвсем доскоро толкова голям, така много извършил, още така много обещаващ. И тогава, и сега „Борис Годунов“ си имаше горещи поклонници; но както тогава, така и сега броят на тези поклонници бе твърде скромен, а броят на порицателите — грамаден.³ Кой от тях са прави, кой виновни? Едните и другите са еднакво прави и еднакво виновни, защото наистина в нито едно от дотогавашните си произведения Пушкин не бе достигнал такава художествена висота и нито в едно не бе показал такива огромни недостатъци, както в „Борис Годунов“. Тази пиеса беше за него истинска битка за Ватерло, в която той разгъна в цялата си широка и дълбочина своя гений и въпреки това претърпя истинско поражение.

Трябва да отбележим преди всичко, че „Борис Годунов“ на Пушкин съвсем не е драма, а по-скоро спична поема в разговорна форма. Действащите лица, изобщо слабо очертани, говорят непрестанно и на места превъзходно; те обаче не живеят, не действуват. Чувате думи, често изпълнени с голяма поезия, но не виждате ни страсти, ни борба, ни действия. Това е един от първите и главни недостатъци на драмата на Пушкин; но за него поетът няма вина: причината се корени в руската история, от която поетът е заимствувал съдържанието на драмата си. Руската история до Петър Велики се отличава по това от историите на западноевропейските държави, че в нея преобладава чисто епичният, или по-точно *каптеичният* характер, докато в другите преобладава чисто драматичният характер. До Петър Велики в Русия се е развивало семейственото и родовото начало; но са отсъствували признаци за развитие на личното: а може ли да има драма без силно развитие на индивидуалностите и личностите? Какво е съдържанието на Шекспировите драматични хроники? Борба на личности, които се стремят към власт и си я оспорват взаимно. Това се е срещало и у нас; целият феодален период не е друго, а ожесточена борба за великокняжески и феодални тронове; през периода на Московското царство виждаме редом трима претенденти от такъв характер; но все пак не можем да открием никакво драматично движение. През периода на феодализма един княз свалял друг и завладявал земи; сетне, победен от него, отново му отстъпвал владенията, след което повторно ги завладявал; самите владения обаче не претърпявали промени от това: менели се единствено лицата, а ходът и същността оставали непроменени, защото нито едно от новите лица не донасяло с идването си никаква нова идея, никакъв нов принцип. Оттук и обяснението защо народонаселението на едно или друго княжество, на един или друг град, с еднакво усърдие се е сражавало и за стария княз против новия, и за новия против стария. Бог знае как би свършила за Русия

тази *междусобища*, ако не дошли съвсем навреме татарите. От една страна, жестокото им и позорно иго действувало гибелно върху нравствеността на руското племе, а, от друга, било за него благотворно, защото общата опасност, общото страдание свързало разединените руски княжества и спомогнало за развитието на държавна централизация чрез господството на московските князе над останалите. Единство повече външно, отколкото вътрешно, но въпреки това успяло да спаси Русия! Йоан III, наричан с известно основание от някои историци „Велики“, бил създател на яката крепост на Московското царство, като положил в основата му идеята за източния абсолютизъм, така благотворна за абстрактното единство на създадената от него нова държава. И този безспорно голям преврат се извършил мирно и тихо, без всякакви сътресения. Йоан III показва с това свое дело гениална едностранчивост, преминаваща почти в ограничение, твърда воля, сила на характера: той постоянно се стремил към една единствена цел, действувал неуморно, но без борба, защото не срещнал никаква действителна и енергична съпротива. Всичко минало без борба и по този начин едно от най-драматичните събития в древноруската история приключило без всякакъв драматизъм. Драматизмът като поетичен елемент на живота се изразява в стълкновение и сблъсък (колизия) на противоположно и враждебно насочени една срещу друга идеи, които се проявяват като страст, като патос. Идеята за самодържавното единство на Московското царство, тържествувала в лицето на Йоан III над умиращата феодална система, срещнала на пътя на победоносното си шествие не силни и отчаяни противници, готови на всичко, а само няколко безсилни и жалки жертви. Родовете на феодалните князе, потомци на Рюрик, скоро се изродили в обикновено боярство, което наравно с народа било покорно пред престола, но което застанало между престола и народа не като посредник, а като непроницаема ограда, разделяща царя от народа. Разрядните книги са безспорно доказателство, че в древна Русия *личността* никогато и нищо не е означавала, а всичко е означавал *родът*, и господството на боярина било господство на целия му род. Така междусобищата борба на княжеските родове се преобразила в дворцова борба между боярските родове. Но тази борба е лишена от всякакво съдържание за драматичния поет, защото в московския двор един род господствувал над друг по царска милост, като нито един от господстващите родове не внасял било в думата, било в администрацията каквато и да е нова идея, нов принцип, нов елемент. Новият любимец винаги преследвал дотогавашните си противници и техните роднини, подстригвал ги насила за монаси, пращал ги в затвора, изселвал ги по далечни градове ту в позорно робство, ту в почетна немилост. Борили се и се сменяли лицата, а не идеите. Такава борба и таква смена навярно са имали важно значение за боярските родове, за придворните интриги и ежби, но за държавата те не значили абсолютно нищо; а историческата драма черпи сюжетите си само от държавния живот. Царуването на Грозни безспорно ни предлага най-подходящ материал за драма като зрелище на безпощадната война, която абсолютизмът обявил на боярските ежби; но така изглежда само на пръв поглед и едва ли е било така в същност, защото няма доказателство Грозни да е възнамерявал да смени преследвания от него принцип на боярщината. С една дума, личи ожесточението му към боярските родове, като същевременно отсъствува всякакво по-особено внимание към народа; тук следователно прозира лично чувство, а не идея, не принцип, не убеждение. Оказва се, че и в този случай няма материал за драма. . . Но се появява Годунов и независимо по какъв начин се добира до престола — със злодейство ли, както вярва в това Карамзин, или само чрез смел и гъвкав ум, без престъпление, — той също не внася в руския живот никакъв нов елемент и неговото издигане, а също и падането му не означават нищо за бъдещите съдбини на руския народ; без Годунов всичко би станало така, както и с него. Самозванецът преследвал многобройни политически цели, които са могли да променят хода на нашата история; но тези цели са в същност смели мечти на човек решителен, пламенен и умен, обаче, както се казва, с разхлопана дъска, затова и мечтите му завършили така, както свършват всички мечти. Шуйски искал да превърне боярството в аристокрация; но тъй като желанието му било плод не на мисъл, а на страх и низост — то завършило с беда за Шуйски и съвсем нищо не допринесло за държавата. . . И така, изредихме три лица, които по силата на необичновените им средства за достигане на върховната власт е трябвало да внесат в държавния живот нова основа, обаче не са внесли нищо в нея и отминали в историята без следа, сякаш изобщо не ги е имало. А в западноевро-

нейските държави не било така. За англичаните например било голямо събитие царуването на Йоан Безземи — този слаб и незначителен брат на Ричард Лъвското сърце, заграбил властта в отсъствието на героя, който търсил в Палестина безполезна лаври. Във Франция например било много важно как ще се реши въпросът, кой ще бъде настойник на Луи XIII — майка му, Екатерина Медичи, или кардинал Ришельо? Такива примери могат да се намерят много; но за пояснение на нашата мисъл са достатъчни и тези два.

И така, ако в „Борис Годунов“ на Пушкин почти липсва всякакъв драматизъм — това е вина не на поета, а на историята, от която той заимствувал съдържанието на *епичната* си драма. И навярно затова се ограничи само с *единствен* опит от този характер.

А междувременно Борис Годунов може би повече от всяка друга личност в руската история подхожда ако не за драма, поне за поема в драматична форма — творба, в която поет като Пушкин би могъл да разгърне пълната сила на своя талант и да избегне онези огромни недостатъци както в историческо, така и в естетическо отношение, с каквито изобилствува драмата му. За тази цел е трябвало поетът да проникне самостоятелно в тайната на Годуновата личност и с поетичния си инстинкт да разкрие историческото значение на Годунов, без да се подвежда от никакъв авторитет, от никакво влияние. Но Пушкин робски последва във всичко Карамзин — и от неговата драма излезе нещо като мелодрама, а неговият Годунов се превърна в мелодраматичен злодей, когото съвестта измъчва и който в злодейството си намира своето възмездие. Мисъл нравствена и почтена, но вече толкова изтъркана, че от нея и талантыт не може да направи нищо! . . . 4

Като признаваме големите заслуги на Карамзин, в същото време може и дори се налага да видим безпристрастно размера, обхвата и границите на заслугите му. Човек многогранно даровит, Карамзин е автор на стихове, повести, реформатор на руския език, публицист, дори създател и образовател на руската публика и следователно деец, който заздравява възможността за съществуване и развитие на руската литература; накрая той даде на Русия нейната история, която остави далеч зад себе си всички предишни опити от този род, без който труд и досега познаването на руската история щеше да бъде възможно само за най-страстните труженици на науката, но не и за публиката. Във всичко това Карамзин показа много талант, не и гениалност, ето защо неговото дело е твърде важно като факт от историята на руската литература и просвещаването на руското общество, но напълно е лишено от безспорни достоинства. Най-същественият му труд е несъмнено „История на руската държава“, която се чете и препрочита и до днес, когато всичките му други съчинения се радват само на достопочтена памет, като произведения, които са имали голяма стойност единствено на времето си. И наистина, докато руската история не бъде изложена от съвсем друга гледна точка и с умения, което притежава истинският талант — дотогава историята на Карамзин волю-неволю ще си остане *единствена* по своя характер. Но недостатъците ѝ и днес личат за всички едва ли не по-силно от нейните достоинства. Не бива да виним Карамзин за фактическите недостатъци, които е допуснал, защото е пристъпил към обемистия си труд във време, когато историческата критика в Русия прави първите си стъпки и той е трябвало, като пише историята си, да се занимава с историческата разработка на материалите. Много по-съществени са недостатъците на историята му, породени от начина, по който той гледа на нещата. Отначало историята му е поема като онези, които са се писали във високопарна проза и са били много на мода в края на миналия век. После лека-полека, навлизайки в духа на древна Русия, той може би недоловимо и за самия себе си, като се увлякъл в своя труд, се увлякъл и от духа на древнооруския живот. След Йоан III Московското царство в очите на Карамзин става висш идеал за държавно устройство — и вместо история на допетрова Русия той пише неин панегирик. Всичко в нея му изглежда велико, прекрасно, мъдро и образцово. Към това се прибавя и мелодраматичният му възглед за характерите на историческите личности. Карамзин не признава междинни степени: в творчеството му отсъствуват реални хора, а има само или добродетелни герои, или злодеи. Този мелодраматизъм стига дотам, че една и съща личност у него първо се явява светъл ангел, а после черен демон. Такъв е Грозни: докато го управляват като машина Силвестър и Адашев, той е самата мъдрост; но умира царица Анастасия и Грозни изведнъж се превръща в бич за своя народ, безумен злодей. Историкът изброява всички ужаси, извършени от Грозни, а му приписва и таки-

ва, които той не е извършил, заставяйки го да убива два пъти в различни епохи едни и същи хора. Жертвите на Грозни често му произнасят преди смъртта си ефектни речи, сякаш преведени от Тит Ливий. Такъв мелодраматичен злодей е и Борис Годунов в интерпретацията на Карамзин. Под въздействието на увлечението си, което вреди най-много на историка, той потвърждава убийството на царския син Димитрий като дело на Годунов, сякаш тук е недопустимо всякакво съмнение. А младежът Годунов, с прелестно лице, светъл ум, блестящо красноречие, зет на палача Малюта Скуратов, си остава дори сред опричниците чист от разврата, злодейството и кървавите убийства. Черти на необикновен характер! Но в него още не личи строга и дълбока добродетел: то не се потвърждава поне от по-сетнешния живот на Годунов. Станал цар, той само за кратко съдържа поривите на своята мнителност и скоро се превръща в мъчител и тиранин. И ако при Грозни не се е опетнил с кръв — това се дължи повече на ловкост, умение и пресметливост, отколкото на добродетел. Годунов бил много умен, затова се отвърщавал от злодейството, извършено без нужда и без причина. Впрочем с това не искаме да кажем, че Годунов е бил лицемерен злодей; не, искаме да кажем само, че без да си злодей или добродетелен герой, пак може да презираш злодейството като чувство и изгода. . . Карамзиновият Годунов е личност напълно двойствена, също като Грозни: той е и мъдър, и ограничен, и злодей, и добродетелен човек, ангел и демон. Убива законния наследник на престола, син на първия му благодетел и брат на втория му благодетел, ръководи мъдро държавата и приел короната, се кълне, че в неговото царство няма да има просяци и бедни, че и последната си риза ще дели с народа. И често спазва обещанието си; прави за народа всичко, което е в кръга на неговите средства и възможности. А народът иска да го обича — но не може! Той му приписва убийството на царския син; той вижда у него умишления виновник за всички бедствия, връхлетели Русия; отправя му обвинения най-нелепи и безсмислени, като например смъртта на датския престолонаследник, обявен за съпруг на милата му дъщеря. Годунов вижда и знае всичко това. Пушкин е предал неповторимо оплакванията на *Карамзиновия* Годунов от народа:

Не съм щастлив. Народа свой аз мислех
в доволство, в слава да успокоя,
със щедрост любовта му да спечеля —
но празната опека аз отложих:
тълпата мрази всяка жива власт.
Обичат те, но само мъртъвците.
Безумни сме, кога възторг народен
или стон зъл сърцето ни тревожи!
Бог прати глад на нашата земя,
народът, гинещ в мъки, взе да вие;
аз житниците им отворих, злато
разсипах им, аз работа им дадох —
но те проклинаха ме разбеснели!
Пожар им къщите унищожи,
аз нови жилища им построих.
Те за пожара мене обвиниха!
Съд на тълпа: дири й любовта.
В семейството си аз очаквах радост
и дъщеря си с брак да ошастливя —
смърт грабна като буря годеника. . .
И тук лукавата мълва нарича
виновник и за дълчиното вдовство
пак мене, мене, клетия баша! . . .
На всичките съм аз убиец таен:
аз ускорих смъртта на Феодора,
отрових своята сестра царица,
смирена монахиня. . . всичко аз!¹⁶

Това са думите на царя, който справедливо се оплаква от своята съдба и от народа си. Да чуем и други гласове — ако не на народа, то на цяло съсловие, което също, изглежда, с оплакване се оплаква от своя цар:

... Той ни управлява
като Ивана (дух да ни не чуе).
Каква ли полза, че не беси явно,
че върху кървав кол и всенародно
не пеем ний канони на Исуса,
че публично не ни горят, а царят
със жезъла си не гребе жарта?
Несигурни сме в нашия живот,
нас всеки ден немилост ни очаква,
затвор, Сибир, верига или капа.
А там далече — гладна смърт, я клуп.
Где родовете знатни между нас?
Где Сицките князе, где Шестунови,
Романовци, надежда на страната?
Заточени, в изгнание сломени.
И с тебе утре същото ще стане.
Тежи! Дома сме ний като в Литва,
обкръжени с прислужници неверни;
готови всички да те продадат,
подкупени хайдутини на властта.
Зависим ний от кой да е ратай,
когого да накажем пожелаем.
На — Юревден решил е да премахне.
Не сме ний властни в своите земи.
Ленивца не пипай! Щеш не шеш,
храни го; и не смей да привлечеш
работника! Веднага — във войската.
Такова зло и цар Иван не стори.
А народа по ли му е леко?
Попитай го. Щом този Самозванец
им обещае старий Юревден,
тогаз ще видиш смях.⁶

Къде се крие изворът на това противоречие в характера и действията на Годунов? Какво обяснение му дава нашият историк, а след него и нашият поет? С терзанията на нечистата съвест!... Ето думите на Годунов според поета, робски верен на историка:

Ах, чувствавам: не може нищо нас
успокои сред мирските печали:
едничка само... съвестта навярно.
Така тя, здрава, ще възтържествува
над злобата, над клеветата тъмна.
Но ако има тя едно петно,
едно, случайно лепнато на нея,
тогаз — беда! — душата като в чума
ще изгори, сърцето — във отрова,
в ушите упрек удря като чук
и гади се, замайва се главата,
и пред очите кървави деца...
И бягал бих, ала къде... ужасно!
Да, жалък е човек с нечиста съвест.⁷

Каква жалка мелодрама! Какъв дребнав и ограничен възглед за човешката натура! Каква бедна мисъл — да накараш един злодей сам да си чете морал, вместо с всички средства да го принудиш да оправдава своето злодейство в собствените си очи! Тук историкът изиграва на поета лоша шега. . . И нужно ли е било поетът да се превръща в ехо на историка и да забравя, че ги отделя цял век! . . . Ето защо във философско отношение този възглед за Годунов силно напомня добродушния патос на Сумароковия „Димитрий Самозванец“. . .⁸

Ще отбележим преди всичко, че Карамзин е направил грамадна грешка, като си е позволил дотолкова да се увлече от гласовете на Годуновите съвременници, щото да види в убийството на царския син неопровержимо и безспорно доказателство за съучастието на Борис. . . От думите ни прочее съвсем не следва, че ние пряко и категорично сме оправдали Годунов от всякакво участие в това престъпление. Не, в криминално-историческия процес срещу Годунов ние намираме пълна недостатъчност на доказателства *за и против* Годунов. Съдът на историята трябва да бъде грижлив и безпристрастен като съда на заседателите в углавните дела. Погрешно и срамно е да се подкрепя едно недоказано престъпление за бележит човек, какъвто е Борис Годунов. Смъртта на царския син Димитрий е акт загадъчен и неразгадаем за потомството. Не твърдим с пълна достоверност, а само предполагаме, че има големи основания да се смята Годунов по-скоро невинен за престъплението, отколкото виновен.⁹ Самият факт, че той е бил умен и хитър човек, изкусен администратор и тънък дипломат, говори силно в подкрепа на нашето мнение; той едва ли би извършил престъплението си така неловко, нелепо, нагло, както би го осъществил някой смел нехранимайко като Димитрий Самозванец, който се увличал единствено от минутните импулси на страстите си и жадувал да се възползва от настоящето, без да мисли изобщо за бъдещето. Годунов е разполагал с всички средства да извърши престъплението си тайно, ловко, без да предизвика явни подозрения срещу себе си. Той би могъл да възпита царския син така, че да го направи неспособен за управник и да го доведе до монашеско расо; би могъл и изкусно да оспори законността на правата му върху престола, защото царският син бил дете от седмия брак на Иван Грозни. Най-вероятното предположение за това тъмно събитие в нашата история се заключава в това, че се намерили хора, които отгадали безпогрешно колко важна е за Годунов смъртта на невръстния наследник, който му препречва пътя към престола; те, без да се сговарят с него и без да му разкрият умисъла си, смятали с това страшно престъпление да му направят голяма, отдавна чакана услуга. Подобна е сцената от Шекспировата пиеса „Антоний и Клеопатра“ на палубата на Помпеевия кораб; Помпей е там със съперниците си Цезар, Антоний и Лепид:

Менас: Искаш ли да властвуваш над целия свят?

Помпей: Какво говориш?

Менас: Искаш ли да бъдеш господар на света?

Помпей: Как така?

Менас: Съгласи се с това, което ти предлага. . . и ще ти подаря целия свят. . . аз, когато ти смяташ за бедняк.

Помпей: Да не си препил?

Менас: Не, Помпей, не съм пил вино. Бъди смел. . . и ще се превърнеш в земен Юпитер. Всички области, разположени край океана, и всичката земя под свода на небето ще бъдат твои, ако пожелаеш да ги имаш.

Помпей: Каж ми как?

Менас: Тримата притежатели на света, тримата ти съперници, са на твоя кораб. Позволи ми да отрежа котвата. Веднага щом решим да паднат техните глави, всичко ще бъде твое.

Помпей: О, да бе изпълнил намерението си, без да ми го доверяваш! . . . Такава постъпка за мен ще бъде низост, а за тебе би била важна услуга: Знай: у мен не ползата господства над честта, а честта над ползата. Съжалявай, задето езикът ти измени на делото. Да беше го направил тайно, щях да те награда за такова дело; а сега трябва да го осъдя. Откажи се от него и пий!¹⁰

И ако услужилите на Годунов са били по-досетливи и по-умни от Менас, не може да не се прозре, че са му направили много лоша услуга не само в нравствено отношение. Дори Годунов да е бил вътрешно, тайно доволен от тяхната услуга — не можем да не се съгласим, че тук

той се е оказал доста късоглед и недалновиден. Да се радва на такова престъпление би значило за него да се радва на това, че враговете му имат страшно оръжие против самия него, което могат да използват прекрасно при удобен случай. Не, още веднъж: по-скоро можем да допуснем (колкото и странно да е такова предположение), че царският син е загинал от ръката на Годуновите врагове, които, натрапвайки му това престъпление като изгоден единствено за него, са се надявали на непременината му гибел. Във всеки случай явно е едно: нито историкът на руската държава, нито робски следващият го автор на „Борис Годунов“ не са имали и най-малко право да смятат престъплението на Годунов доказано, неподлежащо на съмнение.

Но — ще ни възразят — убеждението на Карамзин се подкрепя от другия глас на съвременниците на Годунов, от убеждението на целия народ по негово време, а нали гласът божий е глас народен! Да; тук обаче главен факт не е убеждението на тогавашния народ, че престъпникът е Годунов, а готовността, предразположението на народа към това убеждение — причината за което се криела в това, че народът не обичал, дори мразел Годунов. Как се породила тази омраза към човека, който толкова обичал народа си, който толкова направил за него и когото народът отначало също като че ли обичал? — В случая и от двете страни имало само „привидна любов“ — ето къде се корени трагичното в личността на Годунов и в съдбата му. Ако Пушкин бе съзрял тази страна — тогава вместо характер наполовина мелодраматичен той щеше да създаде характер прост, естествен, разбираем и същевременно трагически възвишен. И тогава Пушкиновата творба нямаше да бъде драма в тесен смисъл на тази дума; затова пък щеше да бъде превъзходна драматична поема или епична трагедия.

И тъй, да разгадаем историческото значение и историческата съдба на Годунов значи да се обясни причината: защо Годунов, който вероятно много обичал народа и много направил за него, не бил обичан от народа си?

Ще се опитаме да обясним въпроса така, както ние го разбираме.

Карамзин и Пушкин виждат в тази, както изглежда, незаслужена омраза на народа към Годунов възмездие за неговото престъпление. Слабите и нерешителни мерки на Годунов срещу Самозванца те приписват на смутената, нечиста съвест. Този възглед е чисто мелодраматичен както в историческо, така и в поетично отношение, особено ако го отнесем към един необикновен човек, какъвто бил Борис!

В поемата на Пушкин самият Годунов обяснява народната омраза към себе си така:

Тълпата мрази всяка жива власт.

Обичат те, но само мъртъвците.

Безумни сме, кога възторг народен

или стон зъл сърцето ни тревожи!¹¹

Това оправдание не е глас на истината, а глас на оскърбено самолюбие, не твърди думи на велик човек, а хленчеща жалба на провалилия се кандидат за гений, раздразнен от несупеха си. Не, народът никога не се заблуждава в симпатията и антипатията си към живата власт; неговата любов или ненавист към нея са висш съд! Гласът на бога — гова е глас народен!

От всички страсти на човека след самолюбиято най-силна и свирепа е властолюбиято. Може дори да се каже, че никоя друга страст не е струвала на човечеството толкова страдания и кръв, колкото властолюбиято. В просветените времена и тъкмо сред цивилизованите народи властолюбиято е винаги съчетано с честолюбие, затова понякога е трудно да се прецени коя от двете страсти е по-господствуваша у човека и властолюбиято изглежда само резултат от честолюбиято. През варварските времена сред непросветените народи властолюбиято е имало друго значение, защото е свързано не само с честолюбиято, а и с чувството за самозакрила: там, ако не си пръв, лесно ще загинеш за нищо и никакво — там всекиму се иска с двойна сила да бъде пръв, за да не се бои от никого, а всички от него да се боят. Но тъй като всички едновременно не могат да бъдат първи или дори няколко души от всички — естественият ход на историята навсякъде е утвърдил правото на първия да се предава потомствено, в рамките на даден род, и то въз основа на право от миналото или на традицията. Времето осветило и утвърдило това право за ограничен брой родове. Това отнело на всички и на мнозина всякаква възможност да се погубват взаимно, да погубват и целия народ в пресенциите си за върховно пър-

венство. Пред правото на избрания от провиденниен род стихнала завистта, укротило се властолюбие: родът е признат за висш над всички по право свие и равните помежду си охотно се подчиняват на висшия пред всички тях. Но когато царстващият род се прекрати след наследствено владичество в продължение на няколко века и когато правото на висша власт се завладее от човек, дъщеря бил равен с всички пред върховната власт, а сега задължен да постави началото на нова династия — тогава естествено у всички се развихря страстта към властолюбие. Всеки си мисли: щом *той* може да бъде избран, защо да не мога *аз*? С какво *той* е по-добър от мен и защо *аз* да не съм по-добър от него? Щастливият властолюбец със сила и хитрост принуждава да мълкнат всички и всичко: страстите се уталожват, но само до време, до подходящ случай. . .

Естествено този, който не притежава по отношение на придобиването на върховната власт осветеното от вековете право на законно наследство — такъв човек, за да се убеди, че вижда у себе си не похитител на властта, а властелин по право, може да се опре единствено на правото на личното си превъзходство над останалите, на правото на гения. Само при условие, че е налице такова право, тъпата ще се съгласи да признае безспорно владичеството на индивида, който в гражданско отношение дъщеря е стоял наравно с нея.

Имал ли е Годунов такова право?

Не!

И точно тук е отговорът на загадката за историческото му значение и историческата му съдба: искал е да играе ролята на гений, без да е такъв — затова трагично се е провалил, като е предизвикал и сгромолясането на своя род. . .

Такъв човек наистина е трагическо лице; такава участь е законно достойние на трагедията. Но какво беше да постигне Пушкин в поемата си, ако бе погледнал на идеята за Борис Годунов от тази позиция?

В която и област на човешка дейност да се прояви геният, той винаги олицетворява творческата сила на духа, той е вестител на житейско обновление. И предназначението му се заключава в това, да внесе в живота нови елементи, чрез които да го придвижи напред на повисока степен. Появата на гений е епоха в живота на народа. И когато геният си отиде, народът дълго продължава да живее във формите на живот, създадени от гения — докато се появи нов гений. Така например Московското царство, възникнало по силата на обстоятелствата при Иван Калита и укрепено от гения на Йоан III, просъществувало чак до Петър Велики. Не е гений онова историческо лице, творението на което умира заедно с него: геният оставя по пътя на историята дълбоките следи на съществуването си дълго след своята смърт.

Борис Годунов бил необикновено умен и способен. Като придворен на жестокия цар той умее да спечели разположението му, без да се опетни нито с капка кръв, нито с едно безчестно действие. Но това *умение* се обяснява донякъде с хитро набелязаната цел — да се ожени за дъщерята на палача Малюта Скуратов. Тази постъпка го характеризира като ловък царедворец, но гениалност още не личи. Всеки, дори най-ограниченият, но хитър човек би оценил изгодата от подобен брак по времето на Грозни, докато геният не би направил такава стъпка, защото ще таи в душата си огромни планове за бъдещето: народът, властелин на който по-късно става Годунов, ненавиждал титлата на зетя на палача Малюта Скуратов. Повтаряме: цел тънка, хитра, но не и гениална; в нея проличава придворен интригант, а не бъдещ велик господар. . . Годунов става шурей¹² на наследника, а след смъртта на Грозни — член на върховната дума — и точно на него Грозни завещава да пази царството, пренебрегвайки по-страшните боляри. Вещици не предсказали на този нов Макбет бъдещото му величие; но и без предсказания се замаяла главата му! Това фантастично щастие било за него повече от всякакви предсказания! Унищожил върховната дума и официално бил наречен управник на държавата: само формално допускар свободно изказване на мнения в царската дума, решавал самовластно всичко, приемал посланиците, договарял се с тях и поднасял на свитата им ръката си да я целуват. . . На трона имало цар само на думи, а в същност мълчалик и богомодец, предал на своя роднина и любимец цялата си власт, „избягвайки мирската суета и досади“. . . Какво му липсвало на Годунов? — Само престолът. . . И той го достигнал.

Като управник и като цар Годунов показал голям ум и големи способности, но никаква гениалност. И в двата случая се проявил като не повече от умен и способен министър — но не можем да го сравняваме със Сюли или Колбер, които умеели да съзират нови извори на сила за държавата — там, където никой не допускал, че те съществуват: не, това бил министър, водещ успешно държавата по стария, утъпкан път, за да запази *statu quo-to*.¹³ Насилствената смърт на царския наследник — който и да е бил причината за нея — хвърлила върху Годунов подозрението на народа и това подозрение се пораждало и поддържало от неговите врагове — боярите, които естествено не могли в никакъв случай да му простят за онова, което присвоил, защото всеки от тях се смятал за не по-малко достоен от самия Годунов. Като държавник Годунов не успял да внесе нови елементи в живота на държавата, която управлявал от чуждо име. Такъв опит би провалил всичките му планове и би могъл да го погуби. Но когато станал цар, той вече непременно трябвало да се превърне в реформатор-съзидател, за да принуди и народа, и враговете си, боярите, да забравят, че доскоро е бил също като тях, обикновен поданик. Какво направил той за Русия, като станал неин цар? — И какъв цар — самовластен, чиято воля за народа била воля божия? Какво не би могло да се извърши с такава власт, подкрепена от гениалност! Но и след като станал цар, Годунов си останал същият умен и ловък управник, какъвто бил преди това при Фьодор. Над окръжаващите го бояри той имал предимства, които не надхвърляли възможността да осъсърби с превъзходството си самолюбието им, тяхната ограниченост и посредственост, но не дотолкова, че да ги подчини с това си превъзходство, да ги принуди да паднат на колене пред него като пред същество по-висше. . . Той умело разиграл комедия, както се изразява сполучливо Пушкин, *мръщейки се пред короната като нияница пред чаша вино*; насилсил се да го изберат, а не се обявил сам за цар; дълго таил в душата си мисълта за върховната власт и дълго се заставял да се моли за това. Но разиграл комедията съвсем изкусно и в нея прозира не образ на велик човек, който винаги върви уверено към на-белязаната цел дори тогава, когато не избира за нея най-прекия път, а образ на „малък велик човек“, на смел интригант. Това проличава веднага след решението за избирането му, а коронацията се свежда вече само до обред, който не крие никаква опасност, дори ако се отложи за известно време. Когато Сикст V бил избран от конклава, той веднага скочил на крака и против установената практика запял *Te Deum*¹⁴: тази прибързаност разкрива един велик човек, който след постигането на целта си приема властта не както просякът дребната монета, с ниски поклони, а уверен и горд от своята сила, съзнаващ правото си на власт. Сикст не сипе щедро обещания: ще бъде такъв и такъв, ще направя това и онова; напротив, той веднага почнал *да съществува и действува*, без да угажда някому, без никому да се нагажда, и накарал да треперят от него дори онези, които от никого не треперели дотогава и от които другите треперели. . . Годунов не постъпил по този начин. При коронацията си той се кълне, че ще бъде баща на народа, сочи ризата си и твърди, че винаги с радост ще я подари на всеки поданик. . . Кой го е молил, кой е искал от него такива обещания и клетви? И какво показват те, какво личи в тях, ако не прекален възторг от постигането на отдавна жадваната цел, ако не благодарност, породена от същия възторг — благодарност за блестящото непосилно бреме, за високата незаслужавана титла, за висшата незаслужена власт? . . . А геният, великият човек постъпва иначе: той взема властта като нещо свое, на което има пълно право, без да се кълне на никого, без да благодари никому, без да дава обещания на някого, да дава клетви в изблик на зле прикриваната радост. Наскоро след Годунов руската история повтаря зрелището от обещания и клетви: нишожеството Шуйски, благодарен за короната, за която вътрешно се чувства недостоеен, предлага на боярите права, които те нито са молили от него, нито са желали да получат. . . Но ето Годунов е цар. Ласките за народа нямат край, милостта тече към всички като река. . . Пръв от руските царе той насочва непосредствено, пряко, а не чрез боярите своето внимание към народните маси, към най-ниските и следователно най-широките им слоеве. . . Това било някаква нежна, роднинска грижа, в която личи повече баща, отколкото владетел. . . Би следвало народът да боготвори Годунов, а Годунов да бъде най-народният от всички руски царе до преди него. . . Но защо тогава боярите са проявявали към него скрита злоба и завист, таели заговор! Той е можел спокойно да презре бунтарите: имал за своя стража най-добрата и най-сигурна от всички швейцарски и други гвардии — народната любов. . . И наистина народът

свалил своя благодушен, нежен, справедлив, милостив и достъпен цар. . . Народът дори се стремел, полагал усилия да обикне Годунов — но не успял. . . Ако у него е припламнала дори за миг любов към Годунов, това е станало единствено в главата, не и в сърцето: народното въображение и ум се възхищавали от Годунов, а сърцето мълчало, упорствувало да се съгласи с ума и въображението. . . И минутата намислена любов, възникнала единствено в главата, оттигнала; Борис удвоява благоденствието си за народа, а народът, като ги приема, кълне Борис. . . Още преди възшествието си на престола, когато той е само ръководител на държавните дела, започнала да го гнети сянката на убития царски син: Борис дава сполучлив отпор на кримския хан, който нахвърлял дръзко в Русия и стигнал до стените на Москва; а народът говори, че самият Борис извикал хана, за да отклони вниманието на всички от престолонаследника и евтино да се прослави като избавител на отечеството. . . Царицата родила дъщеря: започнало да се говори, че тя родила в същност син, ала Борис го подменил с дъщеря; когато малката царкня умира, се пръска слух, че Годунов я е отровил, за да не би Фьодор да ѝ предаде престола. . . Започват пожари в Москва: Борис наказва подпалвачите със смърт и помага на пострадалите; а народът обвинява самия него за пожарите и жали екзекутираните, сякаш са невинни жертви. . . Годунов подлага на гонение разпространителите на тези слухове и ги наказва със смърт: не би могъл да стори нищо по-неподходящо — такава мярка подсказва, че слуховите са основателни. . . Безспорно тези слухове се разпространявали от боярите, но народът ги поглъщал жадно. . .

Идва коронацията и тя заслепява народа: както Борис, така и самият народ вземат почудата за обич. . . Комедията продължава само една година: Борис не издържа ролята си и си сваля маската, безсилен да я носи повече. Интригантът се превръща в тиранин и заприличава на Грозни. Има си свой Малюта Скуратов: презреният му, подъл роб¹⁶ Семьон Годунов. Продължава да ласкае и награждава явно, а тайно подлага на мъчения и смърт — все заради слуховете, все заради подозрението, че го мразят и имат зли помисли срещу него. Белски, пратен веднъж на заточение, е заточен отново, оскубана му е брадата до последното косъмче: какво татарско наказание! . . . Затворите се препълват с хора, шпионството става не само изгодно, а и почетно занятие. . . Явните смъртни наказания са малко; повечето обречени умират *скоропостижно*: този човек не умее да бъде дори явен тиранин като Грозни, а тиранствува скрито, тайно. . . Настъпва страшен глад в Русия; народът гине с хиляди, разбойническо шайки грабят и убиват безпрепятствено; Борис наказва строго укривателите на зърното, силе на народа си пари, дава приют на гладните и бедните, изпраща отряди срещу разбойниците; строи кулата „Иван Велики“, за да създаде на народа работа, с една дума, честно, точно изпълнява клетвата си — дели с народа и последната си риза. . . Но всичко е напразно, излишно! . . . Появява се слухът за Самозванец; по-късно Самозванецът намира подкрепата на Полша, тръгва към Русия, русите му се предават на цели тълпи; а Годунов не върши нищо, нищо не предприема, само събира и гори манифестите на Самозванец и иска Шуйски да му се закълне, че царският син наистина е мъртъв. . . Какъв жалък цар! Той би могъл да смачка Самозванец — а рухна под неговите удари. Предполага се, че сам се е отровил: може и да е вярно; но може да се предполага и друго — че е умрял скоропостижно от страшно напрежение на силите вследствие на вътрешни вълнения. И в двата случая обаче е свършил малодушно. Годунов приема твърде хладно първата вест за Самозванец; то може да служи за доказателство пред мнозина, че е вярвал твърдо в смъртта на царския син, но и за друго — че няма вина за нея; същевременно това е доказателство за неговата прекалена недалновидност — не съзнавал ясно и собственото си положение. А трябвало да знае, че сянката на царския син е най-ужасният му враг при всички случаи, независимо дали той е убиец на царския син или не: в първия случай тази сянка олицетворява неизбежното възмездие за престъплението; във втория тя е чудесен повод за народната омраза. Боярите може и да са знаели, че Годунов е невинен; но ако народът не го е обичал — съвсем достатъчно е престъплението му да бъде в очите на народа по-ясно от бял ден. Докато царският син живеел с майка си в Углич — никой не му обръщал внимание: нали бил отроче от седмия брак на Грозни, а характерът на майката не будел нито съчувствие, нито уважение; Грозни искал да я отстрани от себе си и да се ожени за осми път, но смъртта попречила на наме-

решето му. Когато царският син бил убит и народната омраза запламтяла — неверното момче, свят мъченик, става обект на народното благоговение. . .

Всички постъпки на Борис, дори най-благородните, отблъскват. Всичките му дела са несподружливи, неблагодатни, защото до едно произлизат от недоверен източник. Любовта му към народа не била чувство, а сметка, затова тя съдържа нещо угодническо и фалшиво, затова народът не се подвел от нея и ѝ отвърнал с омраза. Народът е чудно същество! Почти винаги невежествен, груб, ограничен и сяп — той е безпогрешно точен и прав в своите инстинкти; ако някога се е измамвал в това отношение, измамата е траяла само миг — не повече, и който не го обича от вътрешна, жива, сърдечна потребност да го обича — дори да го обсипва с пари, да мре за него, — ще бъде превъзнесен и възхваляван, но не и любим. Ако някой обича народа си не от изгода, а от вътрешна, инстинктивна потребност, той може да върви против всичките му желания — за тези дела народът ще го осъжда, ще роптае срещу него и пак ще го обича. Годунов представлява живо доказателство за първата истина, а Петър Велики за втората. Петър измислил страшна реформа, тръгнал срещу духа, традициите, историята, обичаите, навиците на народа — и не само най-умните му съвременници имали пълно право да смятат реформата му за крайно неосъществима фантазия, която противоречи на здравия разум, а наварно царят е имал горчиви минути на съмнение и разочарование и в тези минути сам е мислел същото. Реформата му срещнала силна опозиция — не само от бунтарите стрелци и невежите разколници (тази опозиция била твърде безсилна пред двойното му право да действа самостоятелно — право по наследство и по силата на гения), — но и от целия народ, който той извел от приятните чертози на ленивостта и невежеството, за да го впрегне в деен и полезен труд. Народът му се подчинявал пълно, осъждал действията му и роптаел срещу него, но го и обичал до толкова, че бил готов да жертва за него и последната си капка кръв. . . При това Петър не давал на народа обещания, не изричал клетви, а вървял гордо и праволинейно, изисквайки покорство, не молейки за него; затова пък всичко, което Годунов обещал на народа, Петър изпълнявал на дело и много по-добре, защото действувал не по изгода, а по влечението на своето сърце. . . Такъв е геният: като намисли дело, което по всички правила на човешката мъдрост напомня истинско безумие, той, възтържествувал над всички пречки, го осъществява докрай. Къде е тайната на този успех? — В творческата сила, присъща на организма на гения като обикновен инстинкт — нищо повече! Геният често действувал инстинктивно, безумно — и винаги успява, докато талантът преценява точно, съобразявайки тънко, действувал мъдро — всички виждат и всички одобряват целта и средствата му, никой не се съмнява в успеха — и току-виж, цялата тази мъдрост се превърнала сама в безумие, а великолепната постройка, издигната с много труд, се е преобразила в картонена колибка: духне вятър и вече я няма. . . Ето таланта, нагърбил се с ролята на гения! . . .

Борис Годунов не бил незначителен и дори обикновен човек; напротив, той бил личност с голям ум, с цяла глава надхвърлял ръста на народа. Борис стоял и над много предразсъдъци на своето време; пръв от руските царе той дръзва да омъжи дъщеря си за чуждоземен и другоячеверен принц; казват, че искал и сина си да ожени за чуждоземна принцеса; това би създавало за Русия по-дейни и плодотворни отношения с Европа вместо съществуващото дотогава положение и щяло да окаже огромно влияние върху бъдещата ѝ съдба. Борис уважавал просвещението, грижливо, доколото имал възможност, образовал децата си, особено сина; искал да основе в Москва университет и пратил до Европа посланици да му доведат учени мъже. Дори само това, че осъзнал необходимостта да се опре най-вече на народната любов, показва колко умнен е бил този нещастен любимец на щастieto. Но нищо от начинанията му не се осъществило, защото (не по друга някаква причина) имал само ум и даровитост, не и гениалност — а съдбата го поставила в такова положение, че му трябвала и гениалност. Ако бил законен наследник на престола — щял да се прояви като един от най-изтъкнатите руски царе: тогава нямало да му се наложи да бъде реформатор и щяло да му бъде предостатъчно да спазва *statu quo*-то, като го подобрява, без да го изменя — а за такава цел и без гениалност щял да се облегне с успех на своя ум и своите способности, — и би извършил не едно полезно дело за Русия. Но той бил парвеню, затова могъл да бъде само гений или да падне — и се сгромолясал. Водейки Русия по стария, утъпкан път, той неизбежно щял да се препъне по този път, защото старата Русия

не могла да му прости това, че го видяла първо като болярин, а после като цар. За да се затвърди на престола си и да го осигури на своето потомство, той трябвало да преустрои, да превзема Русия, да внесе в живота ѝ нови елементи. Но как да проведе това, Борис нямал никаква идея, никакъв принцип. Той превъзхождал по ум само времето си, но не надхвърлял границите му. Стара Русия живеела и у него: доказателства са неговата тирания и брадата на Белски. . . А при това Борис чувствувал, че положението му изисква да бъде преобразовател; но същевременно, бидейки човек негениален, мислел, че е достатъчно да прибави само тук-там по нещо новичко. И ето той създава в Москва патриаршески престол и поставя на него не най-изтънгатия, а най-предания от духовниците, който по-късно го коронясва. Такова нововъведение е напълно в духа на времето: и още едно доказателство, че Годунов не е надхвърлил времето си и нищо не е виждал отвъд него. . . Друго негово нововъведение се отличавало с още по-съвременен за тогава дух и точно затова било вредно както за Русия от онзи век, така и за новата Русия, гибелно и за самия Годунов: имаме пред вид закона му, обезсмъртен от руската пословица: „*На ти, бабо, Юредеи!*“¹⁶ С това нововъведение Годунов възбудил недоволството и на двете страни, които реформата засягала — както помещиците, така и селяните. Първите се оплаквали, че вече не могат да изгонят от имението си ленивия или развратен крепостен и трябва да го хранят, а той да не върши нищо или да краде и пиянствува. Вторите — ще си послужим с езика на римското право — се превърнали от *personae*¹⁷ в *res*¹⁸. С други думи, преди Годунов у нас не е съществувало крепостно съсловие и в този смисъл не ние от Европа, а тя от нас могла с голяма полза да възприеме нещичко. Вместо крепостно право в Русия имало само дворянско право — да владееш земята си и да я обработваш чрез труда на пролетарии при свободни условия с тях, превърнали се в традиция. Този нов закон бил толкова в духа на тогавашното време, че се затвърдил и вкоренил задълго — до царствването на Екатерина, която унищожила даже думата „роб“ и променила положението на това съсловие. . . Ето с какво Годунов останал безсмъртен за потомците.

Великият човек има и велико сърце. Като върви по пътя си и се опира на своята сила, той не се бои от нищо; громи враговете, без да им мъсти; крахът им е тържество на неговото дело, а не удовлетворение на засегнато самолюбие. Петър Велики умеел да наказва противниците на делото си и да прощава на личните си врагове, ако установи, че са безопасни за него. Наказанията му били акт на правосъдие, а не лично отмъщение и той наказвал открито, посред бял ден, без да отравя тайно; приемал публично доноса, публично изяснявал случая и публично наказвал виновния, ако доносът се оказал основателен. Когато стрелецкият бунт го принудил да се върне от пътешествие — кръвта на стрелците се леела като река пред очите на страшния цар, — той не се посвенил да се покаже и като тиранин, защото не бил такъв. Годунов не действувал така. Отпърво се крепял, надявайки се с ласка и милост да обезоръжи тайните си врагове и да спре неблагоприятните за него слухове; но като видал, че това не действа, изгубил търпение и започнал епоха на терор, шпионство, доноси, мъчения и *скоропостижна смърт*. . . Годунов нямал велико сърце, затова неизбежно бил измъчван от подозрения, страхувал се от заговори, поддавал се на личното си мнение и накрая се превърнал в тиранин. С други думи, той бил само бележит, но не и велик човек, умен и способен администратор, но не и гений.

И така, за да разберем правилно Годунов исторически и поетически, значи да разберем необходимостта от падането му еднакво в двата случая: виновен ли е бил за смъртта на царския син или невинен. А тази необходимост почива на факта, че той не е бил гениален, докато положението му изисквало да бъде непременно гениален. Това е просто и ясно.

Но защо Пушкин не го е схванал? Или не са му достигнали художническа проиницателност, поетически такт? — Не, причината е, че се подвел от авторитета на Карамзин и му се доверил напълно. Налага се да отбележим, че колкото по-пълно опознавал Пушкин тайната на руския дух и руския живот, толкова по-често се заблуждавал в това отношение. Пушкин, бидейки твърде много русин, невинати можел да прецени вярно всичко руско: за да преценим вярно едно явление по умствен път, необходимо е да го отделим от нас и да го разгледаме съвсем спокойно, като нещо чуждо от нас и намиращо се извън нас — а Пушкин невинати успявал в това, защото тъкмо руското било твърде силно вкоренено у него. Така например той бил по душа повече помещик и дворянин от онова, което можем да намерим у един поет. Като споменава

ливец, ту мъдър и добър цар, ту безумен злодей, и за тези противоречия няма друго обяснение освен угризенията на нечистата съвест. . . Поради отсъствието на истинна и жива поетическа идея, която би придала цялост и пълнота на тази трагедия, „Борис Годунов“ на Пушкин е нещо неопределено и не създава почти никакво рязко, съсредоточено впечатление, каквото читателят има пълно право да очаква, постоянно възхищаван от художествените ѝ красоти, непрестанно възхищаващ се от чудесните ѝ подробности.

И наистина, ако, от една страна, тази трагедия се отличава с големи недостатъци, от друга страна, тя блисти с необикновени достойнства. Първите се дължат на недостоверната идея, вложена в основата на драмата; вторите — на чудесно изпълнената форма. Пушкин бе такъв поет, такъв художник, че не би могъл, дори ако желае, да възплъти посредствена идея в слаба форма. Нека най-напред запитаме всички, които са що-годе запознати с руската литература: преди „Борис Годунов“ на Пушкин имал ли е някой от руските читатели, поети или литератори някаква представа за езика, който трябва да употребява в драмата руският човек от епохата до Петър? Не само дотогава, а и след „Борис Годунов“ имало ли е на руски поне една драма, чийто сюжет да е заимствувал от руската история и в която героите да чувствуват, разбират и говорят като руси? Четем всичките тези „Ляпуновци“, „Скопини-Шуйскиевици“, „Баториевици“, „Ивановци Трети“, „Самозванци“, „Шуйските царе“, „Елен Глинскиевици“, „Пожарскиевици“, а те от 30-те години на този век заляха руската литература и руската сцена — и какво виждаме в достопочтените им съчинители, ако не сумароковци от наше време?²⁵ Няма да се спираме на руските трагедии, появили се преди Пушкиновия „Борис Годунов“: може ли да се изисква нещо от тях! Но какво руско има във всичките трагедии, появили се и след „Борис Годунов“? — И не се ли налага тук изводът, че това са по-скоро немски пиеси, само че нагодени към руските нрави? — Сред множеството quasi²⁶ руски трагедии Пушкиновата „Борис Годунов“ се издвисява като великан сред дребосъци, в горда и сурова самота, в недостъпното величие на строгия си художествен стил, на възвишена, класическа простота. . . Твърде много похвали и почуда изсипа щедро критиката за сцената в килията на Чудовия манастир между отец Пимен и Григорий. Тази сцена, отпечатана в едно московско списание четири-пет години преди появата на цялата трагедия, тогава предизвика много шум — в художествено отношение със строгия си стил, естествената си и несравнима простота тя стои над всякакви похвали.²⁷ Това е нещо внушително, колосално, несъществуващо до този миг и непредчувствувано от никого. Пимен в същност е доста идеализиран в първия си монолог, затова колкото по-последици и възвишени са думите му, толкова по-голяма е грешката на автора по отношение на истината и жизнената правда: не само русин, а и никакъв европейски отшелник-летописец от онова време не би изрекъл подобни мисли —

...Години много

свидетел господ тука ме остави
и с книжно ме изкуство вразуми;
монах трудолюбив ще наиде нявга
усърдния ми и безимен труд,
ще падне като мене той кандило,
от книгата вековний прах изтрил,
правдивия ми разказ ще препише. . .²⁸

На старост аз отново заживявам,
минава миналото пак пред мене —
отдавна ли с събития то пълно
премина шумно като океан?
Сега е то безмълвно и спокойно,
лица не много паметта ми спази,
не много думи идват чак до мене,
а другото загина безвъзвратно.²⁹

Нящо такова не би могъл да каже един руски отшелник-летописец от края на XVI и началото на XVII в.; следователно тези прекрасни думи са лъжа. . . , но лъжа със стойността на истината: така прелива тя от поезия, така омайно въздейства на ума и чувствата! Колко лъжи от този род са изречени от Корней и Расин — но до ден-дневен най-просветената и образована нация в Европа продължава да ръкопляска на тази поетическа лъжа! И това никак не е странно: в нея, в тази лъжа за времето, мястото и нравите има истина за човешкото сърце, за човешката натура. Лъжата на Пушкин също притежава своя истина, макар и условна, предполагаема: отшелникът Пимен не би могъл така възвишено да оценява призванието си на летописец; но ако по негово време е бил възможен подобен възглед, Пимен щеше да се изрази точно с думите на Пушкин. Освен това ние извадихме от тази сцена абсолютно всичко, което можем да осъдим като лъжа по отношение на руската действителност от онова време: всичко останало така дълбоко е пропито от руски дух, така дълбоко вярно е на историческата правда, както би могъл да го сътвори единствен геният на Пушкин — този истински национален руски поет. Каква дълбоко вярна черта на руския дух например се съдържа в следните думи на Пимен:

Да знаят православните потомци
на родната земя съдбата бивша,
царете си велики да споменват
за техний труд и слава, и добро —
и за делата тъмни, греховете,
Спасителя смирено те да молят.³⁰

Изобщо в тази сцена са необикновено сполучливо обрисувани противоположните характеристики на Пимен и Григорий; единият олицетворява тихото спокойствие на простодушен ум и искрено сърце подобно меката светлина на кандило, което озарява в тъмен ъгъл икона на византийска живопис; другият — цял в безпокойство и тревога. Григорий три пъти вижда в съня си своя блян. Пробудил се, той се учудва на величавото спокойствие, с което старецът създава своя летопис — и същевременно изгражда идеала на историка, който за онази епоха е невъзможен; с други думи, изрича отлична поетическа лъжа:

Ни на челото му, нито в очите
не се четат *потайните му мисли*;
всё този вид смирен и величав.
Тъй съдията, в служба побелял,
спокойно гледа прави и виновни,
добро и зло следи най-равнодушно,
не чувствава ни милост, нито гняв.³¹

После той разказва на стареца за „бесовското мечтание“, което смущава неговия съп:

Сънувах, че извита стръмна стълба
ме водеше на кула; а оттам
се виждаше Москва като мравуняк;
народ кипеше долу на площада
и всички мене сочеха със смях,
и срам ме бе, и ставаше ми страшно . . .
и падайки стремглаво, се пробуждах. . .³²

В този тревожен сън е дадена душата на бъдещия Самозванец. . . И колко руски е обрисван той, колко вярна е всяка дума, всяка негова черта! Ето още два монолога — факти за дълбоко вярното, дълбоко руско изображение на тези два чисто руски и така противоположни характера:

П и м е н

Ври кръвта ти млада;
смиривай я с молитва и със пост

и сънищата ти ще бъдат с леки
видения изпълнени. До днес —
шом дрямка ме неволна обезсили,
не прочета ли нощната молитва,
сънят ми стар ни тих е, ни безгрешен:
ту шумни пирове ми се привиждат,
ту стан военен, ту пък схватки бойни,
безумни веселби на младостта!

Григорий

Как весело си минал младостта си!
Воювал си под кулите казански,
литовска рат ти с Шуйски си отблъсквал,
видял си двора, блясъка Йоанов!
Щастлив си ти! А аз от детска възраст,
калугер беден, по килии скитам!
Защо и аз да не се радвам в бой,
да не пирувам на трапеза царска?
Успял бих, като тебе, в старостта
да си отвърна от света очите,
в манашеството да се посветя,
да се затворя в тихата обител.³³

Идващият след това дълъг монолог на Пимен за суетата на света и предимството на уединения живот е връх на съвършенството! Той лъха на руски дух, на цялата Русия! Ничия, нито една от историите на Русия не ни дава толкова ясно, живо съзерпание на духа на руския живот, както това простодушно, откровено разсъждение на отшелника. Картината на Иван Грозни, който търси успокоение „в подобие на монашеските трудове“; характеристиката на Фьодор и разказът за смъртта му са истински чудеса на изкуството, неповторими образи от руския живот в епохата до Петър Велики! Изобщо тази превъзходна сцена, дори отделно взета, представлява велико художествено произведение, пълно и завършено. Тя ни дава нагледен пример как, с какъв език трябва да се описват драматичните сцени от руската история, в случай че някой реши да ги опише — и ако не завинаги, задълго убила възможността да се появят отново такива сцени в руската литература, защото може ли толкова скоро да се очаква равностоен талант, който след Пушкин да се подвизава на това поприще? . . . А при това на съзнанието се натрапва и друга мисъл — дали Пушкин не е изчерпал с трагедията си цялото съдържание на руския живот преди Петър Велики, така че докосването до други исторически епохи и събития би означавало с други имена и с други названия да се повтаря една и съща основна мисъл, което да се превърне в убийствено еднообразие? . . .

А сега за подробностите. Всяка трагедия изглежда изградена от отделни части или сцени и всяка сцена съществува сякаш независимо от цялото. Това показва, че трагедията на Пушкин е драматична хроника, създател на чийто образец е Шекспир. Освен прекрасната сцена в Чудовия манастир между стареца Пимен и Отрепев в Пушкиновата трагедия има още много такива сцени. Например: *първата* — в кремълските палати, между Воротински и Шуйски, в която и исторически, и поетически вярно е обрисован характерът на Шуйски; *втората* — сцената между народа и секретаря Шчелкалов на площада; *третата* — отново в кремълските палати, между Борис, който се е съгласил да царствува, патриарха и боярите. Тази сцена превъзходно отразява *добросъвестното лицемерие* на Годунов — казваме „добросъвестно“, защото, мамейки другите, той мами преди всичко себе си като талантлив човек, който жадува да си при свои ролята на гений. Прекрасен е и финалът на тази сцена между Воротински и Шуйски, в нея характерът на Шуйски се разкрива с пълна сила; неговите думи

сега не е за памет,
съветвам те и тебе да забравиш³⁴

си толкова оригинални, че трябва след години да станат любима поговорка за благоразумните и предпазливи хора като Шуйски. Несравнима е и кратката сцена между патриарха и игумена, написана в проза: тя е един от най-същните бисери в трагедията.

Вече споменахме, като говорихме за шеста сцена, за цялата трагедия: в нея Борис е показан като злодей, който отначало приписва вината за несполуките и оскърбленията си върху неблагодарния народ, а после размишлява колко е жалък човекът с нечиста съвест. Няма да стрешим, ако изтъкнем, че това не е драма, а мелодрама: истински драматичните злодеи никога не произнасят монолози за неизгодите на нечистата съвест и предимствата на добродетелта. Вместо това те действуват, за да постигнат набелязаната цел, или за да я задържат, ако вече са я постигнали.

Седмата сцена в кръчмата на литовската граница е превъзходна. Може да се съжاليا само за едно — че стремежът да се покаже по-ярко дързостта на Отрепев е увлякъл поета в мелодраматизъм, накарал го е да оттегли Самозванеця през прозорчето на кръчмата, откъдето и кокошка би се провряла трудно. Към най-добрите сцени в трагедията спада и осмата — в дома на Шуйски. Чудесно, над всякаква похвала, поетът предава в нея чрез устата на Шуйски ропота и оплакванията на Годуновите съвременници от самия него. Вече предадохме дословно този монолог.

Голямата сцена, която идва след това, се състои от две части. В първата Борис е пресъздаден отлично като примерен съпруг и нежен баща; той утешава овдовялата си дъщеря, говори на сина си за сладкия плод на науката и за това колко е полезна тя, като я впрегнем в труд за държавното ни благо. Всичко е така просто, така естествено — и Борис се проявява в тази сцена в пълния блясък на най-добрите си качества. Във втората част на сцената Борис узнава от Шуйски, че се е появил Самозванецът. Странното външение, обхванало Борис при тази новина, е обяснено от поета с нечистата съвест на Годунов и решителните мерки, към които той пристъпва твърде бързо, противоречат на историческата истина: известно е, че Годунов отпърво взема много слаби мерки срещу Отрепев, защото, изглежда, не го е смятал за опасен враг. Но ако анализираме тази сцена от гледната точка на Пушкин, в нея ще изтъкнем богатото ѝ драматично движение, богатата ѝ страст. Борис е много развълнуван, а Шуйски, без да губи самообладание при мисълта, че това въннение може да му струва главата, нито за миг не престава да бъде придворна лисица. Годунов го пита в качеството му на лице, извършило следствието за смъртта на престолонаследника, видял ли е очите си трупа му и не е ли бил той заменен. „Говори“ — казва му той:

Ш у й с к и

Кълна ти се...

Ц а р я т

Не се заклевай, Шуйски,
царевич ли той бе, кажи ми?

Ш у й с к и

Той.

Ц а р я т

Ти помисли. Аз милост обещавам.
лъжата минала с немилост празна
не ще накажа. Но ако сега
хитруваш с мен, кълна се в своя син,
че наказание ще ти наложа:
такова зло, че цар Иван Василич
от ужас в гроба си ще потрепери.

Ш у й с к и

Не казънта; немилостта е страшна;
ще дръзна ли пред тебе да хитрувам?³⁵

Сцената в Краков, в дома на Вишневецки, между Самозванеця и йезуита Черниковски е много хубава, като изключим Ломоносовата фраза „синове славянски“, изразена неуместно от поета в устата на Самозванеця. Продължението и краят на тази сцена, където Самозванецът води разговор със сина на Курбски, с разни руси, които идват при него, с поляка Собански и един поет — не ни предлагат нищо характерно.

След малката, но прекрасна сцена в замъка на Мнишек в Самбор идва прочутата сцена край фонтана. В нея Самозванецът се представя като смелчага, готов да се откаже от делото си заради любовта, а Марина — като студена, честолюбива жена. Тази сцена изобщо е много хубава; но в нея нещо като че ли не достига или пък прозират недостоверни черти, които трудно можем да определим, и те все пак упражняват върху читателя не съвсем благоприятно впечатление. Не преувеличава ли поетът любовта на Самозванеця към Марина, не превръща ли минутната прищявка на една чувствена личност в дълбока страст? Самозванецът е прекалено искрен и благороден в тази сцена; поривите му са прекалено чисти: в тях не личи бъдещият развратител на клетата дъщеря на Годунов. . . Изглежда, тук се крие фалшивата страна в тази сцена. Безразсъдството на Самозванеця, неговото безумно признание пред Марина, че е самозванец, напълно съответствува на характера му — пламенен, смел, дързък, готов на всичко, но безспорно неспособен на нищо велико, на никакъв дълбоко обмислен план; напълно съответствуват на характера му и мигновените пориви на животинската чувствителност, но едва ли му е присъщо човешкото чувство на любов към жената. Характерът на Марина е удивително добре издържан в тази сцена.

Сцената на литовската граница между младия Курбски и Самозванеця е сладникава, многословна и изпълнена с празна декламация, представена ни като патос; трудно можем да повярваме, че я е писал Пушкин. . .

Сцената в царската дума между Годунов, патриарха и боярите може да оценим като добра, дори прекрасна, само ако възприемем Пушкиновия възглед: Годунов има вина за смъртта на царския син; но ако я оценим по-иначе, тя ще ни се стори изкуствена и затова невярна. В нея обаче има два най-прекрасни елемента: единият са словата на патриарха за чудесата, които творят останките на царския син, и за чудното изцеление на стария овчар от слепота. Вторият елемент — това е ловкия начин, по който хитрият Шуйски изтръгва Годунов от смута, в който го е потопило неочакваното предположение на патриарха.

Сцената в равнината край Новгород-Северски е много интересна със своята живост, с характера на Маржерет и дори с пьстрата смесица от езици и герои. Сцената с малоумния на кремълския площад можем да окачествим дори като превъзходна, но само от позициите на Пушкиновото убеждение, че Борис Годунов е имал нечиста съвест. В сцената край Севск Самозванецът е обрисуван много сполучливо; особено добър е следният детайл:

С а м о з в а н е ц ъ т

А в стана ви какво за мен говорят?

П л е н н и к ъ т

Ами за твойта милост там говорят,
че ти си де (не се сърди), хайдук,
ала юнак.

С а м о з в а н е ц ъ т (със смях)

На дело ще ме видят,
ще им докажа аз.³⁶

Сцената в царските палати между Годунов и Басманов показва и двата образа в някаква странна светлина. Годунов се готви да унищожи местничеството (!!!).³⁷ Басманов, разбира се,

е радостен от това. Двамата разсъждават как да бъде управляван народът и Годунов изтъква категорично:

Не, милостта народа ни не чувства:
прави добро — благодаря не казва;
граби и бий — и няма да си зле.³⁸

Басманов, като чува тези думи, величае Годунов за „високия държавен дух“, пожелава му по-скоро да се справи с Отрепев, та после „да усмири и родовото дворянство“. Но Борис умира, дава последни напътствия на приемника си; с какво са характерни те? — Забележителното в тях е само това:

На управлението хода, знаеш,
недей променя. Навикът душата
държавна е. . .³⁹

В тези, както и в останалите думи на умиращия Годунов, отправени към неговия син, проличава цар умен, способен и опитен, който щеше да се нареди сред най-добрите руски царе, ако бе получил престола си по наследствено право — но и с твърде ограничен ум, за да се за държи на заграбения трон. . .

Викът на мужика от амбона на лобното място: „Вържете изчадието на Борис!“, е страшен — това е гласът на целия народ или по-точно гласът на съдбата, обрекъл на гибел рода на злополучния честолюбец, нагърбил се с непосилно бреме. . . Пушкин е искал тук да изрази гласа на съдбата, който отрежда гибел за рода на злодея, цареубиец. . . Може и да е прав; но ние питаме: кой от Годунови е по-трагичен — цареубиецът, наказан за своето злодеяние, или достойният човек, провалил се поради недостатъчна гениалност? Трагичното лице трябва непременно да буди към себе си съчувствие. Самият Ричард III — този чудовишен злодей, буди съчувствие към себе си поради исполински мощния си дух. Като злодей Борис не буди никакво съчувствие, защото е дребен, малодушен; но като бележит човек, един вид увлечен от съдбата да поеме непосилна роля, той буди твърде голямо съчувствие; виждаш необходимостта от неговото падане и все пак ти е жал за него. . .

Краят на трагедията е превъзходен. Когато Мосалски обявява на народа, че децата на Годунов са мъртви — *народът ужасен мълчи*. А защо мълчи? Нали самият той искаше гибелта на Годуновия род, нали сам той крещеше: „Вържете изчадието на Борис!“? . . Мосалски продължава: „Защо мълчите? Викнете: „Да живее цар Димитрий Иванович!“ — *Народът е безмълвен*. . .

Това е последната фраза в трагедията и тя крие в себе си дълбока черта, достойна за самия Шекспир. . . В безмълвието на народа отеква страшният, трагичен глас на Немезида, изрекла присъда над новата си жертва — тези, които погубили рода на Годунови. . .

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Статията се публикува за пръв път на български.

Белински изтъква като главен недостатък на „Борис Годунов“ „робското“ подражаване на поета Карамзин в това произведение на Пушкин. Но тази констатация не попречи на Белински да направи прекрасен критичен анализ на „необикновените качества“ на „Борис Годунов“, този „истински и гениален образец на народна драма“, както нарича той Пушкиновата творба в „Мисли и бележки за руската литература“ през 1846 г. Непосредственият анализ на Пушкиновото творчество е много по-богат и по-обширен от крайните изводи, до които стига критикът. Белински *показва* в Пушкин много повече, отколкото *изказва* за него в своите формулировки.

Критикът сам е убеден, че тази оценка е неизбежно ограничена: „Пушкин принадлежи на вечно живите и движещи се явления, които не се спират в онази точка, в която ги постига смъртта, а продължават да се развиват в съзнанието на обществото. Всяка епоха произнася за тях своето суждение и колкото и вярно да ги е разбрала, винаги остава и за идващата след нея епоха да добави нещо по-ново и по-вярно.“ Създадената от Белински революционно-демократична традиция за разбирането и оценката на Пушкиновото творчество е едно от най-високите постижения на руската критика. А значението ѝ за съвременниците най-добре личи от следната

записка в дневника на Лев Толстой, с дата 4 януари 1857 г.: „От сутринта четох Белински за Пушкин. Чудо! Едва сега разбрах Пушкин. . .“

¹ Отпечатана от авторския ръкопис в сп. „Отечественные записки“, през 1845 г. — т. XLIII (цензурно разрешение от 31. X.), разд. V, с. 1—22. Без подпис.

² Белински не е знаел, че „Борис Годунов“, който излязъл от печат (като изключим четирите публикувани по-рано сцени) едва в 1831 г., бил започнат от Пушкин през декември 1824 г. и напълно завършен на 7 ноември 1825 г.

³ За това, как критиката посрещнала „Борис Годунов“, Белински споменава още през 1831 г. в кратка рецензия, посветена на брошурата „За Борис Годунов, съчинение от Александър Пушкин. Разговор“ (Изд. Академии Наук СССР. В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. т. I, с. 18), Данин за отзивите върху „Борис Годунов“, отпечатани приживе, са посочени в ПсспП (т. VII, 1935, с. 436—459).

⁴ Белински грешки, като твърди, че Пушкин „робски“ следва Карамзин. Основен, обаче не единствен източник, от който Пушкин черпи историческите материали за „Борис Годунов“, са т. X и XI от „История на руската държава“ от Карамзин, излезли през март 1824 г. Шо се отнася до политическото осмисляне на историческите събития, Пушкин е не само напълно самостоятелен, но и по редица съществени въпроси стои на позиции, съвсем противоположни на Карамзиновите. Политическите възгледи на Пушкин намират по-специално израз в разговора на Афанасий Пушкин с Шуйски („Москва. Домът на Шуйски“) и в разговора на Гаврила Пушкин с Басманов („Главната квартира“).

⁵ „Борис Годунов“, превел Христо Радевски; А. С. Пушкин. Избрани произведения. Т. IV, с. 259—260, С., 1971. Останалите цитати са взети от същия превод.

⁶ „Борис Годунов“, с. 274—275.

⁷ „Борис Годунов“, с. 260.

⁸ „Добродушият патос“ на Дмитрий Самозванец в едноименната трагедия на Сумароков се заключава в това, че в цялата трагедия той сам по всеки повод величае себе си като „злодей“, „тиранин“ и т. н. „Дмитрий Самозванец“ на Сумароков, представен за пръв път в Петербург на 1 февруари 1771 г., дълго се задържал на сцената, особено на провинциалните театри. В средата на 20-те години пиесата се дава с успех в театъра на Гладков в Пенза, където я гледа и Белински, тогава ученик в Пензенската гимназия.

⁹ М. П. Погодин в статията си „За участието на Годунов в убийството на царския син Дмитрий“, отпечатана в сп. „Московский вестник“, 1829, ч. III, отрича за разлика от Карамзин виновността на Борис Годунов за убийството на царския син Дмитрий, като оценява високо личността и делото на Годунов. По полетата на статията в списанието Пушкин отбелязва редица възражения срещу Погодин (ПсспП, XII, с. 243—256), но тези бележки явно не са известни на Белински. Възглед, доста близък до този на Погодин, изразява по-късно А. А. Краевски в предвидения труд за четиринадесети том от „Енциклопедичния лексикон“ на А. А. Плюшар, който труд бил озаглавен „Цар Борис Фьодорович Годунов“. Но той е отхвърлен от редакцията на речника и по-късно бива отпечатан самостоятелно (СПб., 1836).

¹⁰ Цитат от публикувания анонимно превод на Леонтиев („Репертоарът на руския театър“, 1840, № 9, приложение № 1, с. 18; действие II, сцена 7). Положителния отзив на Белински за този превод вж. в Изд. Академии Наук СССР, т. IV, с. 321.

¹¹ „Борис Годунов“, с. 259.

¹² В „Отеч. записки“ — „зет“. Поправено като неволна грешка при писането или печатна грешка: Борис Годунов не е бил зет, а шурий на наследника на Грозни, т. е. на Фьодор Иванович.

¹³ Съществуващото положение (лат.).

¹⁴ „Тебе, бога, хвалим“ — католическо песнопение, което датира от IV в. на нашата ера и се изпълнява при богослужения в празнични дни, при тържествени случаи и по време на процесии.

¹⁵ В „Отеч. записки“ вместо „роб“ — „брат“. Поправката е нанесена въз основа на Ссб.

¹⁶ Съответствува на нашия Гергьовден, само че се е празнувал през есента (26 ноември по стария стил).

¹⁷ Лица, личности (лат.).

¹⁸ Вещи, предмети (лат.).

¹⁹ Из стихотворението „Не вярвай в себе си“, превел Кръстьо Станишев; М. Ю. Лермонтов. Избрани произведения. Т. I, с. 274, С., 1966. Под „стихчета“ Белински има пред вид т. нар. „волини стихове“ на Пушкин: като например стихотворенията „Волност“, „Село“, „Кинжал“ и др., както и политическите му епиграми. Белински явно подценявал тези произведения и грешил в твърдението си, че самият Пушкин по-късно гледал с насмешка на тях. А Пушкин в същото смятал за една от главните си заслуги пред народа тази, че в „този век жесток (във варианта: „след Радищев“) възславих свободата“.

²⁰ Има се пред вид епиграмата „Чуйте“: ще ви започна приказка“. „Иля богатырь“ — приказката в стихове „Иля Муромец“, която Карамзин започнал (но не довършил) в 1794 г. (ПсспП, т. II, кн. I, с. 39).

²¹ Курсивът е на Белински. Това посвещение Пушкин е направил по молба на дъщерите Карамзини.

²² О. И. Сенковски осмива употребата на архаизми в статията си „Резолюция по повод на прошеното, подадено от *сей, оный, таковой, кой, вышеупомянутый, вышеереченный, ниже-следующий, ибо, а потому, поелику, якобы* и други причастии към гореупоменатото прошение по делото за изгонването на вишеспоменатите, без съд и следствие, от руския език“ („Библия чтения“, 1835, т. VIII, № 2, разд. VII, с. 26—34). Ироничната нападка против Сенковски, който „дори започнал цяло дело за двете местоимения: „сей“ и „оний“; те, кой знае защо, са му се сторили неуместни „в руския слог“, наистина фигурира в статията, отпечатана в първия брой на Пушкиновия „Современник“ и озаглавена „За движението на литературата, публикувана в списанията през 1834 и 1835 г.“; Белински я разглежда като програма на новото списание и смята, че тя е написана от самия ѝ издател, т. е. Пушкин. В отговор на това Белински в рецензията си за първата книжка на „Современник“ възразява решително срещу защитата на „старопечатните думи“ (вж. Изд. Академии Наук СССР. В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. Т. II, с. 183, М., 1953).

²³ В „Евгений Онегин“, като говори за театъра, Пушкин пише: „Катенин там ни окри-ли, Корней избавил от забравы“ (глава първа, строфа XVIII), имайки пред вид превода на Ка-тенин — „Сид“ от Корней.

²⁴ Виж бележка ¹ към същата статия.

²⁵ „Смъртта на Ляпунов“, драма от С. А. Геденов (1845); „Княз Михаил Василевич Шуй-ски“, драма от Н. В. Кукольник (1835); „Русия и Баторий“, историческа драма от барон Е. Ф. Розин (1833); „Дъщерята на Йоан III“, трагедия от същия автор (1837); „Дмитрий Самозванец“, трагедия от А. С. Хомяков (1833); „Цар Василий Йоанович Шуйски, или Семейната омраза“, драма от П. Г. Ободовски (1842); „Елена Глинска“, драма от Н. А. Полевой (1842); не е ясно какво има пред вид Белински, като споменава „Пожарскиевищи“: трагедията „Пожарски“ от М. В. Крюковски била написана дълго преди „Борис Годунов“, през 1807 г.

²⁶ Привиден, мним, лъжовен (лат.).

²⁷ „Сцена в Чудовия манастир“, поместена в първата книжка на „Моск. вестник“ от 1827 г., породила много коментари и съчувствени отзиви в печата. И. В. Киреевски в статията си „Нещо за характера на Пушкиновата поезия“ пише, че тази сцена „ни кара да очакваме от трагедията... нещо велико“ (Моск. вестник от 1828 г., ч. VIII, № 6, с. 195). В статията на С. П. Шев-варьов „Преглед на руската словесност през 1827 г.“ четем: „Но най-важното, най-утешител-ното е появата на сцената между Пимен и Григорий в „Борис Годунов“, която сама предста-вява цялостно, особено произведение... Създаването на тази сцена е неотнимаемо право на поета и което е още по-радващо — на поет руски, защото характерът на Пимен притежава благородните черги на нашата народност“ (Моск. вестник от 1828 г., ч. VII, № 1, с. 68—69).

²⁸ „Борис Годунов“, с. 248. Курсивът е на Белински.

²⁹ „Борис Годунов“, с. 249.

³⁰ „Борис Годунов“, с. 248.

³¹ „Борис Годунов“, с. 249. Курсивът е на Белински.

³² „Борис Годунов“, с. 250.

³³ „Борис Годунов“, с. 250—251.

³⁴ „Борис Годунов“, с. 246.

³⁵ „Борис Годунов“, с. 283—284.

³⁶ „Борис Годунов“, с. 320—321.

³⁷ Местничеството било отменено чак на 12 януари 1682 г. Чрез знаците в скоби Белин-ски очевидно изразява съмнение, дали наистина е започнала подготовката за отменяне на мест-ничеството още при Борис Годунов.

³⁸ „Борис Годунов“, с. 326.

³⁹ „Борис Годунов“, с. 329.

Превел от руски: Христо Кънев